

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ АУМАҒЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ ТАРИХЫНАН

Іле Алатауының баурайының табиғат жағ- дайының қолайлы болуы бұл өлкені өте ертеден-ак адамдар қоныстануына әсер етті.

Қазіргі археология ғылымында орныққан кезең- деу бойынша қарастырсақ, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі археологиялық зерттеулерді Ш. Ш. Уәлиханов еңбектерімен байланыстырып бастауға болады. Ғалымның жазбалары арасында Алматы қаласы туралы да мәліметтер кездеседі. «Жоңғария очерктері» жазбасында Алмату қаласы туралы «Іле жазығында ортағасырда отырықшылық жақсы да- мыған, Алмалық, Хонакай, Кайнак, және Алмату қалалары өз саудалары арқылы кеңінен танымал болған және үлкен жолдағы станциялар ретінде кеңінен танымал болған» – деп келтіреді¹.

Сондай-ақ, 1862 жылы Императорлық архео-

логиялық комиссияның тапсырмасымен В. В. Рад- лов Жетісу және Қапал аймақтарын зерттеп, Вер- ный қаласы маңындағы бірнеше тоналған қорған- дарға қазба жүргізді.

Тарихнама үшін Іле өзені және Жоңғар Алатауы маңындағы ескерткіштер туралы өз уақы- тында мақалалар жазып қалдырған тағы бір зерт- теуші – Н. А. Абрамовтың Алматы маңындағы қорғандарға алғаш рет берген сипаттамасы да маңызды болып табылады. Зерттеуші өз жазбаларында Верный қала- сының маңынан 40 шақты қорғанды көргенін баян- дайды².

Ескерткіштер туралы мәліметтер Верный аума- ғында барлау жұмыстарын жүргізіп, қор-ғанға қазба жүргізген Томск университетінің профессо- ры В. М. Флоринскийдің еңбектеріне де енген. Ол

¹ *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата, 1968. Т. 3. С. 332.

² *Абрамов Н.А.* Алматы или укрепление Верное с его окрестностями // Записки РГО. Т. 1. 1867. С. 255-268.

ХІХ ғасырдың 90 жж. дейін ашылған солтүстік-шығыс Жетісу ескерткіштері тізімін жариялады³.

Алматы қаласының тарихын зерттеуде өзіндік орны бар Н. Н. Пантусов Императорлық археологиялық комиссияның қызметкері және Түркістан әуесқой археологтары үйірмесінің мүшесі болды. Археологиялық комиссияның тапсыруымен Н. Н. Пантусов 1889 жылы Верный маңында үш қорғанға қазба жүргізеді. Н. Пантусов есімі археологиялық ескерткіштерді қорғау ісімен де жете байланысты, ғалым бұл салада айтарлықтай жұмыстар тындырды және оның ұсынысымен Жетісу ескерткіштерін қорғау туралы арнайы жарғылар шықты. Пантусов Верный бекінісі орнындағы қала қалдығын Бабыр өз еңбегінде келтірген Алматы қаласы деп санады⁴.

Бүкіл Қазақстан өлкесінің археологиясы секілді, Алматы өңірінің археологиялық зерттеуіндегі келесі белес – 1894 жылы Верный қаласына көрнекті шығыстанушы-зерттеуші В. В. Бар-тольдтың келуімен байланысты болды. Ол архитектор П. В. Гурдэмен бірге Верный қаласының оңтүстік-батыс жағындағы ескі қала орнын көргенін баяндайды⁵.

Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде негізгі археологиялық зерттеу жұмыстарын ұйымдастырушы ұйым – орталығы Ташкент қаласы болған Түркістан комитеті болды. Бұл комитет ескерткіштерді реставрациялау және сақтау бойынша жұмыстарды ұйымдастырды және бағыттады. Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуда жұмыс істеген атақты археологтар қатарында В. Д. Городецкий Жетісу және Қазақстанның оңтүстігінде археологиялық қазбалар жүргізіп, бүкіл Жетісу облысында ескерткіштерді тіркеу мен сақтауға да байланысты да үлкен жұмыстар жүргізді. Ол Есентай өзені бойындағы елді мекенді зерттеді және ортағасырлық Алматы қаласы осы қала орнында болған деген тұжырым жасады.

В. Д. Городецкийдің артына қалдырған маңызды мұрасы – Жетісудың археологиялық ескерткіштері мен табылған заттар есепке алынған,

Алматының ежелгі тарихы туралы да маңызды мәліметтер келтірілген зерттеу жұмысы болып табылады⁶.

20–30 жж. Алматы қаласын зерттеушілердің көшбасшысы Б. Н. Дублицкий 1928 жылдан бастап Алматы қаласының орнында археологиялық қазбалар жүргізді. Зерттеушінің Алматы қаласы территориясындағы көптеген қорғандарға қазба жүргізіп, олардың топтарын, тізбектерін, өзара ұқсастықтарын, сырттай сипаттамаларын жазып қалдыруы, сондай-ақ сол қорғандардың сызба-карталарын түсіріп қалуы баға жетпес құндылық болып табылады, себебі бұл ескерткіштердің көпшілігі жойылып кеткен. Оның 1939 жылы жарық көрген еңбегі ұзақ жылдар бойы Алматы маңында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарының қорытындысы болды⁷. Сонымен қатар зерттеушінің Алматы қаласы маңында жүргізген зерттеу жұмыстарының есептері Археология институты мұрағатында сақталған.

30-жылдары К. Ходжиковтың жинақталған жұмысы жарық көрді. Бұл еңбекте Алматы ескерткіштері туралы мәліметтер топтастырылған⁸.

Дегенмен қала мен оның маңайын археологиялық зерттеуде Тарихи материалды мәдениет институты мен ҒА Қазақ филиалының бірігіп ұйымдастырған А. Н. Бернштам басқаруымен Жетісу археологиялық экспедициясының құрылуымен тың серпін келді.

1939 жылы Жетісу археологиялық экспедициясы Алматы облысы территориясында зерттеу жүргізді. Экспедиция маршруты төмендегідей болды: Алматы, Іле жазығы бойынша, Талғар, Есік, Түрген, Шелек, Сөгеті жазығы, Шарын, Көктал т.б. Маршруттың жалпы ұзындығы 1500 шақырымға дейін созылды. Бұл жұмыстардың нәтижесінде барлау жұмыстары жүргізілген аудандарының археологиялық картасы құрастырылып, ескерткіштердің сипаттамасы және топонимикалық түсірілімі жасалды⁹. А. Н. Бернштамның Алматы қаласын археологиялық зерттеуде қосқан үлкен үлесінің бірі – Ал-

³ Байтаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу. Алматы, 2005. С. 18.

⁴ Пантусов Н.Н. Описание раскопок трех курганов, находящихся на западной стороне г. Верного в апреле-мае 1899 г. / ПТКЛА. Год 4. Протокол от 25.9.1899. С. 105-117.

⁵ История Алматы. В 2-х томах. Т. 1. Алматы, 2006. С. 34.

⁶ Городецкий В.Д. Древности Семиреченской области. 1924 // Архив ИА. Оп. 2, д. 4. св. 1.

⁷ Дублицкий Б.Н. Краткий отчет археологической разведки в окрестностях. Алма-Аты, 1939. С. 3-4.

⁸ Ходжиков К. Древнейшие памятники Семиречья // Труды КазНИИ национальной культуры. Т. 1. Алма-Ата – Москва, 1935. С. 42-45.

матыдағы отырықшы елді мекендердің жүйесін негіздеу болып табылады.

А. Н. Бернштамның «Прошлое района Алма-Ата» атты еңбегі сол уақытқа дейін жинақталған ақпаратты жүйелеумен қатар, ғылыми айналымға жаңа материалдарды енгізген құнды мәлімет көзі болып табылады. Еңбекте қала орнындағы б.з.д. III мыңжылдықтан кейінгі ортағасырға дейінгі қоныстану көрсетілді. Сонымен қатар, Бернштам Алматының тарихи өткенінің көптеген кезеңдері бойынша археологиялық материалдардың аздығын атап көрсетеді⁹.

1946 жылы Қазақ КСР ҒА құрамындағы Тарих, археология және этнография институтының құрылуымен археология ғылымының дамуында жаңа кезең басталды.

Бұл кезеңдегі Алматыда Е. И. Агеева зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ғылыми мақалалары жарық көрді¹¹.

ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының ұзақ жылдар жүргізген жұмысының нәтижесі болған «Қазақстанның археологиялық картасына» Алматы маңының археологиялық ескерткіштері де енеді¹².

1964 жылы Жетісу археологиялық экспедициясы құрамында отырықшы және қалалық мәдениетті зерттеу бойынша отряд құрылды. Жинақталған материал негізінде Жетісу қалалары мен елді мекендеріне арналған К. М. Байпақовтың зерттеу жұмысы жарық көрді. Бұл жерде қалашықтар типологиясы және қалаларды жергілік-тендіру мәселелері қарастырылды¹³.

80-жылдары Ескерткіштерді есепке алу ісі бойынша қала территориясында іздеу жұмыстары жүзеге асты. Осы жылдары «Қазпроектреставрация» институтының Алматы археологиялық отряды белсенді жұмыс жүргізді. Отряд алғаш рет барлық кезең мен типтегі ескілік ескерткіштерін паспорти-

зациялау мен есепке алу мақсатында бүкіл қала территориясында кешенді барлау жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде қаланың археологиялық картасы жасалды. Осы жылдардан бастап, Алматының археологиялық зерттелуінде Ф. П. Григорьев есімі таныла бастады. Зерт-теушінің бірнеше мақаласы қала аумағында орналасқан қоныстарда жүргізілген зерттеулерге арналған¹⁴.

1987 жылы археолог Ә. К. Ақышев Казачка өзенінің сол жағалауында Көктөбе тауының баурайында неолит дәуірінің бірнеше микролиттерін жинап алды¹⁵ осы жылдың аяғында Новостройка археологиялық экспедициясының жетекшісі Б. Н. Нұрмағамбетовтың жетекшілігімен Төле би мен Тұрғыт Өзал өзендерінің қиылысында орналасқан қорғанға қазба жұмысын жүргізді. Тоналған қорғаннан ерте көшпенділер дәуірінің сынған ыдыстарының қалдықтары табылды¹⁶.

Алматы аумағында орналасқан тағы бір үлкен археологиялық ескерткіш Алматы қаласының солтүстігінде Заря Востока және Құрылысшы ауылдарының арасында орналасқан Теренқора елді мекені болып табылады. Бұл елді мекеннің хронологиялық шеңбері – қола дәуірінен ерте темір дәуіріне өтетін өтпелі кезең.

Соңғы жиырма жылдықта Алматының археологиялық ескерткіштеріне қызығушылықтың өсуі сапалы нәтижелерге жеткізді. Тақырыпқа тікелей қатысты Т. В. Савельеваның Алматы территориясындағы археологиялық ескерткіштердің XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. 70-жылдары аралығындағы зерттелуі туралы мақаласы аталған кезеңдегі ғылыми жұмыстарды топтастырып көрсетеді¹⁷. Аталған ғалымның К. М. Байпақов, К. Чангпен бірлесіп жазған Солтүстік-шығыс Жетісудың ортағасырлық елді мекендері мен қалаларына арналған еңбекте қазіргі Алматы қаласының орнында орналасқан отырықшылық ескерткіштер ретінде Алматы I қалашығы, Ал-

⁹ Бернштам А.Н. Памятники старины Алма-Атинской области // Изв. АН КазССР. Сер. археологическая. 1948. №48. Вып. 1. С. 79-81.

¹⁰ Бернштам А.Н. Прошлое района Алма-Ата. Алма-Ата, 1948. С. 91.

¹¹ Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 12. Алма-Ата, 1961. С. 21-40.

¹² Археологическая карта Казахстан. Алма-Ата, 1960.

¹³ Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986.

¹⁴ Григорьев Ф.П. Древняя история Алматы // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998. С. 262; *Соныкі*. Исследования памятников археологии г. Алматы и ее пригородов в 1987. Алма-Ата, 1988. Архив ИА. Оп. 2. Дело 2070. Связка 165. С. 3-47; *Соныкі*. Археологические памятники района Алматы // Маргулановские чтения. Алма-Ата, 1987. С. 10-12.

¹⁵ Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности Алматы. Алматы, 2005. С. 14.

¹⁶ Бұл да сонда. 14 б.

маты II қалашығы, Есентай қалашығы, Түркісб қалашығы, Ақсай қалашығы, Ремизовка елді мекені Теренқора қалашығы деп көрсетілген¹⁸.

Тәуелсіздік алумен басталатын жаңа кезеңде, қала аумағында Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкерлері Ю. А. Мотов, Г. Жумабекова қала аумағында орналасқан ескерткіштердің зерттелуіне үлестерін қосты.

2004 жылы К. М. Байпаков пен Т. В. Савельеваның альбом-кітабы жарық көрді¹⁹.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы және қала әкімдігі тарапынан істелген іс-шаралар нәтижесінде қаланың археологиялық тұрғыдан зерттелу жұмыстары жанданып сала берді. Алматы әкімдігінің мәдениет бөлімінің тапсырмасымен Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институты 2003 жылдан бастап қала территориясында кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді. Жүргізілген зерттеулер нәтижелері Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағатында сақталған²⁰. Есептерде Бұтақты кеше-нінде, Шаңырақ обаларында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары, сондай-ақ, Алматы территориясындағы ортағасырлық ескерткіш-тердің зерттелуі туралы авторлар тобының есептері жинақталған.

Сондай-ақ, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында 2006 жылдан бастап Алматы қаласы әкімдігі Ұлжан обасында археологиялық зерттеу жүргізуді қолға алды. Бұл ескерткіште археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының кіші ғылыми қызметкері Е. Амировтың Ұлжан және Ұлжан II обаларына арналған бірнеше мақалалары жарық көрген. «Ұлжан обасындағы археологиялық зерттеулер» мақаласында ескерткіштерге жан-жақ-

ты сипаттама берілген. Алынған материалдар жүйеленіп, анализ жасалған²¹.

Осы бағдарлама аясында бүтіндей қала тарихына арналған зерттеу жұмыстары дүниеге келді. Солардың қатарында К. М. Байпаковтың Жетісу мен Алматы аумағындағы сақ пен үйсіндердің қоныстарына арналған монографиясын атап көрсету керек²². Бұл еңбекте соңғы жиырма жыл ішінде ашылып, зерттелген сақ-үйсін кезеңіне жататын отырықшы қоныстарға сипаттама берілген.

Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкерлері А. А. Горячев және Ю. А. Мотов Алматы қаласының оңтүстік-шығыс жағындағы Бұтақты-1 археологиялық кешенінде бірнеше жыл бойы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізуде. 1996 жылы табылған ескерткіш қола дәуірі мен ерте темір дәуірі бойынша үлкен мәліметтер беретін қоныс болып табылады. Бұл мәселеге зерттеушінің бірнеше мақалалары арналған²³.

З. С. Самашев бастаған авторлар тобының Алматы тарихына арналған зерттеу жұмысы²⁴ және Боралдай қорғандарына арналған еңбегі²⁵ Алматы қаласының археологиялық зерттелу тарихына қосылған өзіндік үлес болып табылады. Кітапта Алматы қаласының солтүстігінде орналасқан Боралдай некрополіндегі сақ элитасы қорғандарын мұражайландыру жобасы бойынша жүзеге асқан археологиялық зерттеулердің нәтижелері енген.

Алматы тарихының зерттелуі тарихындағы ерекше сүбелі еңбектер қатарына 2 томдық Алматы қаласының тарихына арналған, палеолит дәуірінен Верный бекінісіне қала дәрежесінің берілгенге дейінгі уақытты қамтитын еңбектің алғашқы томын²⁶ және Алматы қаласының ескерткіштер жинағын қоса-

¹⁷ Савельева Т.В. Из истории изучения древностей в районе г. Алма-Аты // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1980. С. 183-188.

¹⁸ Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы, 2002. С. 39.

¹⁹ Байпаков К.М., Савельева Т.В. Древние сокровища Алматы и Жетысу. Алматы, 2004.

²⁰ Отчет Алматинской археологической экспедиции по теме: «Древняя и средневековая история г. Алматы и района г.Алматы по археологическим источникам». Алматы 2004, 2005. Архив ИА.

²¹ Амиров Е.Ш. Археологические исследования на могильнике Улжан (Предварительные итоги) // Изв. НАН РК. Сер. общественных наук. 2008. №1. С. 29-35.

²² Байпаков К.М. Поселения саков и усуней на территории Жетысу и Алматы. Алматы, 2008. 173 с.

²³ Горячев А.А. Археологические памятники комплекса Бутақты 1 на юго-восточной окраине города Алматы // Изв. НАН РК. Сер. общественных наук. 2006. №1. С. 45-59; Горячев А.А., Мотов Ю.А. Результаты исследований археологического комплекса Бутақты 1 на юго-восточной окраине города Алматы в 2007 г. // Изв. НАН РК. Сер. общественных наук. 2006. №1. С. 67-83.

²⁴ Самашев З., Григорьев Ф., Жумабекова Г. Древности Алматы. Алматы, 2005.

²⁵ Самашев З., Джумабекова Г., Нурпеисов М., Чотбаев А. Древности Алматы: Курганы Боралдая. Алматы 2006. 216 с.

мыз²⁷. Алматы тарихына, оның зерттелу деңгейіне тереңдей мән берілген бұл ұжымдық еңбекте Алматы аумағының тарихи мәселелері тас дәуірі, қола дәуірі, ерте көш-пенділер кезеңі, орта және жаңа дәуірдегі кезеңдер бойынша көрсетілген.

Қорыта келе айтарымыз, Алматы қаласы – өз тарихын тереңнен алатын қазақ өркениетінің айшықты ескерткіштерінің бірі болып табылады. XIX ғ. ортасынан бастап көптеген зерттеушілердің назарын өзіне тартқан Алматының тарихы туралы жазылған еңбектер де аз емес. Қазіргі уақытта зерттеушілер арасында Алматы қала мәдениетінің зерттелуінің методологиясы және кезеңдеу, ортағасырлық урбанизация процесінің мәселелері туралы бірыңғай пікір жоқ. Дегенмен, жинақталған материалдар негізінде келесідегідей тұжырымдарға келе аламыз:

Қола дәуірінің өзінде-ақ, Алматы территориясында отырықшы елді мекендер пайда болып, олардың тұрғындары жер өңдеу және малшылықпен айналысқан, жартылай жертөлелерде өмір сүрген.

Сақ кезеңінде Алматы аумағы сақ, кейіннен үйсін тайпаларының қонысы болған. Бұл кезеңнен көптеген қорғанды обалар қалған, олардың арасында әсіресе аксүйектер қорғандары көптеп кездеседі.

Алматы қаласының пайда болуы ортағасырға сай келеді. Қазіргі қала орнында IX–XIII ғғ. аралығында бірнеше қалашықтар өмір сүрген. Археологиялық және нумизматикалық материалдар негізінде Алматының мыңжылдық тарихы бар көне қала екені дәлелденді.

Резюме

Рассматривается история археологического изучения средневекового города Алматы.

²⁶ История Алматы. В 2-х томах. Т. 1. Алматы, 2006. С. 34.

²⁷ Свод памятников истории и культуры города Алматы. Алматы, 2006. 360 с.